

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

भारतीय राष्ट्रवादाचा उदय

(१८५८-१९०५)

(Rise of Nationalism in India)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

एम. ए. भाग-१

इतिहास

HIST-108 (Optional Paper)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१८

एम. ए. भाग - १ करिता (भारतीय राष्ट्रवादाचा उदय)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : २००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-81-938801-3-5

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे
मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के
प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे
माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा
माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश
अतिरिक्त सचिव-II,
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले
गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील
I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव
I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील
I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत
I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे
संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील
वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)
संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

इतिहास समन्वय समिती

अध्यक्ष - प्राचार्य ए. एल. बेलवटकर

मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर, जि. सांगली

● डॉ. व्ही. आर. पाटील
आर्ट्स कॉलेज, कोवाड,
ता. चंदगड, जि. कोल्हापूर

● प्रा. डॉ. नंदा पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

(भारतीय राष्ट्रवादाचा उदय)
एम. ए. भाग-१ : इतिहास HIST 108

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
प्रा. डॉ. डी. पी. खराडे बाबासाहेब चितळे महाविद्यालय, भिलवडी	१
डॉ. ऋतूजा व्ही. खोत माजी प्राध्यापक, एन. डी. पाटील नाईट कॉलेज, सांगली.	२
प्रा. श्रीधर भाऊसाहेब शिंदे मिरज महाविद्यालय, मिरज	३
प्रा. आप्पासाहेब नामदेव केंगार बाबासाहेब चितळे महाविद्यालय, भिलवडी	४

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. डी. पी. खराडे
बाबासाहेब चितळे महाविद्यालय, भिलवडी

प्रस्तावना

शैक्षणिक वर्ष २००७ पासून शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, यांच्या वतीने दूरशिक्षण केंद्रामार्फत बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना दूरशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. तसेच यंदाच्या वर्षापासून म्हणजे २०१७-१८ पासून अभ्यासक्रम बदललेला आहे, सत्रपद्धती राबविण्यात येत आहे. त्यानुषंगाने, एम. ए. भाग-१ इतिहास या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी “भारतीय राष्ट्रवादाचा उदय” या विषयाचे स्वयं अध्ययनासाठी हे पुस्तक सन २०१८-१९ या वर्षात लिहिले आहे. सदर पुस्तकाच्या लेखनासाठी शिवाजी विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रातील पदव्युत्तर विभागात अध्ययन करणाऱ्या अनुभवी व तज्ज्ञ लेखकांकडून या विषयाच्या अभ्यासक्रमानुसार असलेल्या विविध घटकांचे लेखन करून घेण्यात आले आहे. या पुस्तकातील विविध घटक लिहिताना साधी व सोपी भाषा, संकल्पनात्मक स्पष्टता, विषयाच्या आकलनासाठी तक्ते इत्यादींचा वापर केलेला आहे. वाचक व विद्यार्थ्यांना समजेल अशी विषयाची सोपी व सुटसुटीत मांडणी करण्यात आलेली आहे. प्रत्येक घटकाच्या शेवटी स्वयं अध्ययन प्रश्न व त्यांची उत्तरे दिलेली आहेत. तसेच घटकाच्या शेवटी सरावासाठी स्वाध्याय, पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ व अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथांची सूची दिलेली आहे.

भारतीय राष्ट्रवादाचा उदय या स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये राष्ट्रवाद, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना, प्रारंभीचा राष्ट्रवाद, जहालमतवादी इ. घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

या पुस्तकामध्ये विविध घटकांच्या विवेचनात अचूकता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु त्यामध्ये काही उणिवा असल्यास वाचक व विद्यार्थ्यांनी त्या आमच्या निदर्शनास आणून द्याव्यात. त्याचा उपयोग पुढील आवृत्ती अधिकाधिक सुधारित करण्यासाठी निश्चितपणे होईल. हे पुस्तक पदवी, पदव्युत्तर व विविध स्पर्धा परीक्षांच्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ठरेल असा आम्हाला विश्वास आहे.

शिवाजी विद्यापीठ दूर शिक्षण अंतर्गत स्वयं अध्ययन साहित्य निर्मितीसाठी मा. कुलगुरू प्रा. डॉ. देवानंद शिंदे सर यांचे प्रोत्साहन व मार्गदर्शन मोलाचे ठरले. दूर शिक्षण केंद्र संचालक, समन्वयक, इतिहास अभ्यास मंडळ अध्यक्ष डॉ. अविनिश पाटील, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास विभागप्रमुख डॉ. नंदा पारेकर यांचे सहकार्य लाभले. सदर पुस्तक पूर्ण करण्यासाठी घटक लेखकांनी तसेच पुस्तक प्रकाशनासाठी शिवाजी विद्यापीठाचे प्रशासकीय अधिकारी, कर्मचारी, दूर शिक्षण विभागातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी यांनी परिश्रम घेतले. या सर्वांच्या मार्गदर्शनाबद्दल व सहकार्याबद्दल मनःपूर्वक आभार!

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. डी. पी. खराडे

बाळासाहेब चितळे महाविद्यालय, भिलवडी

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : इतिहास

अध्यक्ष - डॉ. अवनिश पाटील

इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- डॉ. श्रीमती एन. डी. पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. डी. बी. मासाळ
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. श्रीमती संघमित्रा व्ही. सरवदे
आण्णासाहेब डांगे कॉलेज, हातकणंगले,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. दिपक शंकरराव जाधव
लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज, सातारा
- डॉ. सुप्रिया चंद्रशेखर खोले
चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. एम. व्ही. जाधव
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, हलकर्णी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. निवासराव अधिकराव वरेकर
आदर्श महाविद्यालय, विटा, ता. खानापूर,
जि. सांगली
- डॉ. सुरेश मारूती चव्हाण
आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, गडहिंग्लज,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. राजश्री दिलीप निकम
कृष्णा महाविद्यालय, रेटे बु।।, शिवनगर,
ता. कराड, जि. सातारा
- डॉ. श्रीमती मंजिरी कामत
इतिहास अधिविभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
- डॉ. चंद्रकांत अबंग
सचिव, भारत इतिहास संशोधक मंडळ,
इमिनंट स्कॉलर ऑफ मराठा हिस्ट्री.
- डॉ. अरुण भोसले
निवृत्त प्राध्यापक, इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. भारतभूषण माळी
सचिव, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद
- डॉ. अमर आडके
सल्लागार, किल्ले जतन आणि संवर्धन, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	राष्ट्रवाद	१
२.	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना	१८
३.	प्रारंभीचा राष्ट्रवाद	४२
४.	जहालमतवादी	५८

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

१९ व्या शतकातील महाराष्ट्र
(Making of 19th Century Maharashtra)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

एम. ए. भाग-१

इतिहास

HIST-110 (Optional Paper)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१८

एम. ए. भाग - १ करिता (१९ व्या शतकातील महाराष्ट्र)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १०००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-81-938801-2-8

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे
मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के
प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे
माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा
माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश
अतिरिक्त सचिव-II,
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले
गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील
I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव
I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील
I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत
I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे
संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील
वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)
संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

इतिहास समन्वय समिती

अध्यक्ष - प्राचार्य ए. एल. बेलवटकर

मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर, जि. सांगली

● डॉ. व्ही. आर. पाटील
आर्ट्स कॉलेज, कोवाड,
ता. चंदगड, जि. कोल्हापूर

● प्रा. डॉ. नंदा पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

(१९ व्या शतकातील महाराष्ट्र)
एम. ए. भाग-१ : इतिहास HIST 110

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
प्राचार्या डॉ. भाग्यश्री म. जाधव सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर, जि. सातारा	१
डॉ. संतोष जेठीथोर डी. आर. माने महाविद्यालय, कागल	२
डॉ. व्ही. आर. पाटील आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, कोवाड, ता. चंदगड, जि. कोल्हापूर	३
डॉ. संघमित्रा विठ्ठलराव सरवदे मा. आण्णासाहेब डांगे कॉलेज, हातकणंगले	४

■ संपादक ■

प्राचार्या डॉ. भाग्यश्री म. जाधव
सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय,
रहिमतपूर, जि. सातारा

प्रस्तावना

शैक्षणिक वर्ष २००७ पासून शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, यांच्या वतीने दूरशिक्षण केंद्रामार्फत बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना दूरशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. तसेच यंदाच्या वर्षापासून म्हणजे २०१७-१८ पासून अभ्यासक्रम बदललेला आहे, सत्रपद्धती राबविण्यात येत आहे. त्यानुषंगाने, एम. ए. भाग-१ इतिहास या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी “१९ व्या शतकातील महाराष्ट्र” या विषयाचे स्वयं अध्ययनासाठी हे पुस्तक सन २०१८-१९ या वर्षात लिहिले आहे. सदर पुस्तकाच्या लेखनासाठी शिवाजी विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रातील पदव्युत्तर विभागात अध्ययन करणाऱ्या अनुभवी व तज्ज्ञ लेखकांकडून या विषयाच्या अभ्यासक्रमानुसार असलेल्या विविध घटकांचे लेखन करून घेण्यात आले आहे. या पुस्तकातील विविध घटक लिहिताना साधी व सोपी भाषा, संकल्पनात्मक स्पष्टता, विषयाच्या आकलनासाठी तक्ते इत्यादींचा वापर केलेला आहे. वाचक व विद्यार्थ्यांना समजेल अशी विषयाची सोपी व सुटसुटीत मांडणी करण्यात आलेली आहे. प्रत्येक घटकाच्या शेवटी स्वयं अध्ययन प्रश्न व त्यांची उत्तरे दिलेली आहेत. तसेच घटकाच्या शेवटी सरावासाठी स्वाध्याय, पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ व अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथांची सूची दिलेली आहे.

१९ व्या शतकातील महाराष्ट्र या स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये १९ व्या शतकाच्या सुरुवातीची महाराष्ट्राची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती, ब्रिटिश धोरण आणि प्रशासकीय बदल, सामाजिक सुधारणा, अर्थव्यवस्था इ. घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

या पुस्तकामध्ये विविध घटकांच्या विवेचनात अचूकता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु त्यामध्ये काही उणिवा असल्यास वाचक व विद्यार्थ्यांनी त्या आमच्या निदर्शनास आणून द्याव्यात. त्याचा उपयोग पुढील आवृत्ती अधिकाधिक सुधारित करण्यासाठी निश्चितपणे होईल. हे पुस्तक पदवी, पदव्युत्तर व विविध स्पर्धा परीक्षांच्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ठरेल असा आम्हाला विश्वास आहे.

शिवाजी विद्यापीठ दूर शिक्षण अंतर्गत स्वयं अध्ययन साहित्य निर्मितीसाठी मा. कुलगुरू प्रा. डॉ. देवानंद शिंदे सर यांचे प्रोत्साहन व मार्गदर्शन मोलाचे ठरले. दूर शिक्षण केंद्र संचालक, समन्वयक, इतिहास अभ्यास मंडळ अध्यक्ष डॉ. अविनिश पाटील, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास विभागप्रमुख डॉ. नंदा पारेकर यांचे सहकार्य लाभले. सदर पुस्तक पूर्ण करण्यासाठी घटक लेखकांनी तसेच पुस्तक प्रकाशनासाठी शिवाजी विद्यापीठाचे प्रशासकीय अधिकारी, कर्मचारी, दूर शिक्षण विभागातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी यांनी परिश्रम घेतले. या सर्वांच्या मार्गदर्शनाबद्दल व सहकार्याबद्दल मनःपूर्वक आभार!

■ संपादक ■

प्राचार्या डॉ. भाग्यश्री म. जाधव

सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय,

रहिमतपूर, जि. सातारा

(v)

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : इतिहास

अध्यक्ष - डॉ. अवनिश पाटील

इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- डॉ. श्रीमती एन. डी. पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. डी. बी. मासाळ
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. श्रीमती संघमित्रा व्ही. सरवदे
आण्णासाहेब डांगे कॉलेज, हातकणंगले,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. दिपक शंकरराव जाधव
लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज, सातारा
- डॉ. सुप्रिया चंद्रशेखर खोले
चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. एम. व्ही. जाधव
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, हलकर्णी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. निवासराव अधिकराव वरेकर
आदर्श महाविद्यालय, विटा, ता. खानापूर,
जि. सांगली
- डॉ. सुरेश मारूती चव्हाण
आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, गडहिंग्लज,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. राजश्री दिलीप निकम
कृष्णा महाविद्यालय, रेटे बु।।, शिवनगर,
ता. कराड, जि. सातारा
- डॉ. श्रीमती मंजिरी कामत
इतिहास अधिविभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
- डॉ. चंद्रकांत अबंग
सचिव, भारत इतिहास संशोधक मंडळ,
इमिनंट स्कॉलर ऑफ मराठा हिस्ट्री.
- डॉ. अरुण भोसले
निवृत्त प्राध्यापक, इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. भारतभूषण माळी
सचिव, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद
- डॉ. अमर आडके
सल्लागार, किल्ले जतन आणि संवर्धन, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	१९ व्या शतकाच्या सुरुवातीची महाराष्ट्राची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती	१
२.	ब्रिटीश धोरण आणि प्रशासकीय बदल	३०
३.	सामाजिक सुधारणा	५०
४.	अर्थव्यवस्था	११५

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

आजचा महाराष्ट्र

(१९६०-२०००)

(Maharashtra Today - 1960-2000)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

एम. ए. भाग-१

इतिहास

HIST-210 (Optional Paper)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१८

एम. ए. भाग - १ करिता (आजचा महाराष्ट्र)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : ५००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-93-89327-01-4

- ★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)
- ★ दूरशिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे
मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के
प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे
माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा
माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश
अतिरिक्त सचिव-II,
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले
गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील
I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव
I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील
I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत
I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे
संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील
वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)
संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

इतिहास समन्वय समिती

अध्यक्ष - प्राचार्य डॉ. ए. एल. बेलवटकर
मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर, जि. सांगली

● डॉ. व्ही. आर. पाटील
आर्ट्स कॉलेज, कोवाड,
ता. चंदगड, जि. कोल्हापूर

● प्रा. डॉ. नंदा पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

(आजचा महाराष्ट्र) (१९६०-२०००)
एम. ए. भाग-१ : इतिहास HIST 210

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
प्रा. डॉ. एस. पी. शिंदे के. बी. पी. कॉलेज, पंढरपूर, जि. सोलापूर	१
प्रा. ए. डी. कोकाटे छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	२
प्रा. श्रीधर भाऊसाहेब शिंदे मिरज महाविद्यालय, मिरज, जि. सांगली	३
डॉ. चांगदेव अरविंद बंडगर समन्वयक, दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	४

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. एस. पी. शिंदे
इतिहास विभाग,
कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय,
पंढरपूर, जि. सोलापूर

प्रस्तावना

शैक्षणिक वर्ष २००७ पासून शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, यांच्या वतीने दूरशिक्षण केंद्रामार्फत बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना दूरशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. तसेच यंदाच्या वर्षापासून म्हणजे २०१७-१८ पासून अभ्यासक्रम बदललेला आहे, सत्रपद्धती राबविण्यात येत आहे. त्यानुषंगाने, एम. ए. भाग-१ इतिहास या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी “आजचा महाराष्ट्र” या विषयाचे स्वयं अध्ययनासाठी हे पुस्तक सन २०१८-१९ या वर्षात लिहिले आहे. सदर पुस्तकाच्या लेखनासाठी शिवाजी विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रातील पदव्युत्तर विभागात अध्ययन करणाऱ्या अनुभवी व तज्ज्ञ लेखकांकडून या विषयाच्या अभ्यासक्रमानुसार असलेल्या विविध घटकांचे लेखन करून घेण्यात आले आहे. या पुस्तकातील विविध घटक लिहिताना साधी व सोपी भाषा, संकल्पनात्मक स्पष्टता, विषयाच्या आकलनासाठी तक्ते इत्यादींचा वापर केलेला आहे. वाचक व विद्यार्थ्यांना समजेल अशी विषयाची सोपी व सुटसुटीत मांडणी करण्यात आलेली आहे. प्रत्येक घटकाच्या शेवटी स्वयं अध्ययन प्रश्न व त्यांची उत्तरे दिलेली आहेत. तसेच घटकाच्या शेवटी सरावासाठी स्वाध्याय, पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ व अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथांची सूची दिलेली आहे.

आजचा महाराष्ट्र या स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती, आर्थिक विकास, शैक्षणिक विकास आणि सामाजिक चळवळी इत्यादी घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

या पुस्तकामध्ये विविध घटकांच्या विवेचनात अचूकता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु त्यामध्ये कांही उणिवा असल्यास वाचक व विद्यार्थ्यांनी त्या आमच्या निदर्शनास आणून द्याव्यात. त्याचा उपयोग पुढील आवृत्ती अधिकाधिक सुधारित करण्यासाठी निश्चितपणे होईल. हे पुस्तक पदवी, पदव्युत्तर व विविध स्पर्धा परीक्षांच्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ठरेल असा आम्हाला विश्वास आहे. सदर पुस्तक पूर्ण करण्यासाठी घटक लेखकांनी जे परिश्रम घेतले. पुस्तक प्रकाशनासाठी शिवाजी विद्यापीठाचे प्रशासकीय अधिकारी, कर्मचारी, दूरशिक्षण विभागातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी यांनी जे परिश्रम घेतले त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार.

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. एस. पी. शिंदे
इतिहास विभाग,
कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय,
पंढरपूर, जि. सोलापूर

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : इतिहास

अध्यक्ष - डॉ. अवनिश पाटील

इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- डॉ. श्रीमती एन. डी. पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. डी. बी. मासाळ
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. श्रीमती संघमित्रा व्ही. सरवदे
आण्णासाहेब डांगे कॉलेज, हातकणंगले,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. दिपक शंकरराव जाधव
लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज, सातारा
- डॉ. सुप्रिया चंद्रशेखर खोले
चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. एम. व्ही. जाधव
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, हलकर्णी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. निवासराव अधिकराव वरेकर
आदर्श महाविद्यालय, विटा, ता. खानापूर,
जि. सांगली
- डॉ. सुरेश मारूती चव्हाण
आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, गडहिंग्लज,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. राजश्री दिलीप निकम
कृष्णा महाविद्यालय, रेटे बु।।, शिवनगर,
ता. कराड, जि. सातारा
- डॉ. श्रीमती मंजिरी कामत
इतिहास अधिविभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
- डॉ. चंद्रकांत अभंग
सचिव, भारत इतिहास संशोधक मंडळ,
इमिनंट स्कॉलर ऑफ मराठा हिस्ट्री.
- डॉ. अरुण भोसले
निवृत्त प्राध्यापक, इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. भारतभूषण माळी
सचिव, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद
- डॉ. अमर आडके
सल्लागार, किल्ले जतन आणि संवर्धन, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती	१
२.	आर्थिक विकास	२०
३.	शैक्षणिक विकास	४०
४.	सामाजिक चळवळी	६१

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

आरंभिक भारत

(सुरुवातीपासून ते ३ व्या शतकापर्यंत)

(Early India - from the beginning to 3rd Century B.C.)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

एम. ए. भाग-१

इतिहास

HIST-101 (Compulsory Paper)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१८

एम. ए. भाग - १ करिता (आरंभिक भारत - सुरुवातीपासून ते ३ व्या शतकापर्यंत)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,०००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-81-939381-0-2

- ★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)
- ★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे
मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के
प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे
माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा
माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश
अतिरिक्त सचिव-II,
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले
गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील
I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव
I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील
I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत
I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे
संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील
वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)
संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ इतिहास समन्वय समिती ■

अध्यक्ष - प्राचार्य ए. एल. बेलवटकर

मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर, जि. सांगली

● डॉ. व्ही. आर. पाटील
आर्ट्स कॉलेज, कोवाड,
ता. चंदगड, जि. कोल्हापूर

● प्रा. डॉ. नंदा पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

आरंभिक भारत (सुरुवातीपासून ते ३ च्या शतकापर्यंत)
एम. ए. भाग-१ : इतिहास HIST 101

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
डॉ. निरंजन कुलकर्णी मा. श्री. आण्णासाहेब डांगे आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, हातकणंगले	१
डॉ. पी. के. पाटील छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	२
डॉ. शर्मिला अ. साबळे राजर्षी शाहू कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, रुकडी	३
डॉ. मंजुश्री शिवाजीराव घोरपडे इतिहास विभागप्रमुख, विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर	४

■ संपादक ■

डॉ. निरंजन कुलकर्णी
मा. श्री. आण्णासाहेब डांगे आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज,
हातकणंगले

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाच्या दूर शिक्षण केंद्रामार्फत शैक्षणिक वर्ष २००७-०८ पासून बहिःस्थ विद्यार्थ्यांकरिता दूरशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यास सुरुवात झाली. यंदाच्या शैक्षणिक वर्षापासून म्हणजेच २०१८-१९ पासून सत्रपद्धती राबविण्यात येत आहे व त्यानुसार अभ्यासक्रमाचीही पुनर्रचना करण्यात आली आहे. यावर्षी इतिहास विषयाच्या एम. ए. भाग-१ या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी “आरंभिक भारत (सुरुवातीपासून ते ३ व्या शतकापर्यंत)”. या विषयाच्या स्वयं अध्ययनासाठी हे पुस्तक लिहिले आहे. या पुस्तकातील विविध घटकांचे लेखन शिवाजी विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रातील पदव्युत्तर विभागात अध्यापन करणाऱ्या अनुभवी व तज्ज्ञ लेखकांनी केले आहे. यात साधी-सोपी, ओघवती भाषा, स्पष्ट मांडणी, समर्पक उदाहरणे, संकल्पनांचे विवेचन, विषय आकलनासाठी तक्ते-आकडेवारी इ. चा वापर केला आहे. त्याचबरोबर प्रत्येक घटकाच्या शेवटी प्रश्न व त्यांची उत्तरे आणि सरावासाठी स्वाध्याय, पारिभाषिक शब्द दिलेले आहेत. घटक विषयासंबंधी अधिक वाचनासाठी मराठी व इंग्रजी भाषेतील संदर्भ ग्रंथांची सूची दिलेली आहे.

“आरंभिक भारत (सुरुवातीपासून ते ३ व्या शतकापर्यंत)” या स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये शिकारीकडून संस्कृतीकडे, वैदिक संस्कृतीतील संक्रमण, दुसरे नागरीकरण आणि अवैदिक धर्माचा उदय आणि मौर्य साम्राज्य इ. घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

या पुस्तक लेखनात स्पष्टता आणि अचूकता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तरीही काही दोष किंवा उणिवा जाणवल्यास विद्यार्थ्यांनी व वाचकांनी आमच्या निदर्शनास आणून दिल्यास पुढील आवृत्ती अधिक सुधारित करता येईल. हे पुस्तक विद्यार्थ्यांबरोबरच इतिहास अभ्यासकांनाही उपयुक्त ठरेल याची आम्हाला खात्री वाटते. पुस्तक प्रकाशनासाठी शिवाजी विद्यापीठाचे सर्व प्रशासकीय अधिकारी, कर्मचारी, दूर शिक्षण विभागाचे संचालक, सर्व प्रशासकीय अधिकारी आणि कर्मचारी वर्गाने अत्यंत परिश्रम घेतले आहेत. त्याबद्दल त्या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार. या पुस्तकासाठी घटक लेखन करून सहकार्य केल्याबद्दल सर्व लेखकांचा मी आभारी आहे.

■ संपादक ■

डॉ. निरंजन कुलकर्णी

मा. श्री. आण्णासाहेब डांगे आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज,
हातकणंगले

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : इतिहास

अध्यक्ष - डॉ. अवनिश पाटील

इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- डॉ. श्रीमती एन. डी. पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. डी. बी. मासाळ
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. श्रीमती संघमित्रा व्ही. सरवदे
आण्णासाहेब डांगे कॉलेज, हातकणंगले,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. दिपक शंकरराव जाधव
लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज, सातारा
- डॉ. सुप्रिया चंद्रशेखर खोले
चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. एम. व्ही. जाधव
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, हलकर्णी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. निवासराव अधिकराव वरेकर
आदर्श महाविद्यालय, विटा, ता. खानापूर,
जि. सांगली
- डॉ. सुरेश मारूती चव्हाण
आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, गडहिंग्लज,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. राजश्री दिलीप निकम
कृष्णा महाविद्यालय, रेटे बु।।, शिवनगर,
ता. कराड, जि. सातारा
- डॉ. श्रीमती मंजिरी कामत
इतिहास अधिविभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
- डॉ. चंद्रकांत अबंग
सचिव, भारत इतिहास संशोधक मंडळ,
इमिनंट स्कॉलर ऑफ मराठा हिस्ट्री.
- डॉ. अरुण भोसले
निवृत्त प्राध्यापक, इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. भारतभूषण माळी
सचिव, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद
- डॉ. अमर आडके
सल्लागार, किल्ले जतन आणि संवर्धन, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	शिकारीकडून संस्कृतीकडे	१
२.	वैदिक संस्कृतीतील संक्रमण	३३
३.	दुसरे नागरीकरण आणि अवैदिक धर्माचा उदय	६८
४.	मौर्य साम्राज्य	८८

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

मध्ययुगीन भारतीय इतिहासातील मूलभूत घटक
(Aspects of Medieval Indian History)

(१२०६ ते १७५०)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

एम. ए. भाग-१

इतिहास

HIST-102 (Compulsory Paper)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१८

एम. ए. भाग - १ करिता (मध्ययुगीन भारतीय इतिहासातील मूलभूत घटक)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १,०००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN-978-81-938801-0-4

- ★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)
- ★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे
मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के
प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे
माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा
माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश
अतिरिक्त सचिव-II,
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले
गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील
I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव
I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील
I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत
I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे
संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील
वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)
संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

इतिहास समन्वय समिती

अध्यक्ष - प्राचार्य ए. एल. बेलवटकर

मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर, जि. सांगली

● डॉ. व्ही. आर. पाटील
आर्ट्स कॉलेज, कोवाड,
ता. चंदगड, जि. कोल्हापूर

● प्रा. डॉ. नंदा पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

(मध्ययुगीन भारतीय इतिहासातील मूलभूत घटक)
एम. ए. भाग-१ : इतिहास HIST 102

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
डॉ. सुरेश वसंत शिखरे श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	१
डॉ. गौतम ढाले श्रीमती गंगाबाई खिवराज घोडावत कन्या महाविद्यालय, जयसिंगपूर	२
डॉ. एम. व्ही. जाधव यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, हलकर्णी	३, ४

■ संपादक ■

डॉ. गौतम ढाले
श्रीमती गंगाबाई खिवराज घोडावत कन्या महाविद्यालय,
जयसिंगपूर

प्रस्तावना

शिवाजी विद्यापीठाच्या दूर शिक्षण केंद्रामार्फत शैक्षणिक वर्ष २००७-०८ पासून बहिःस्थ विद्यार्थ्यांकरिता दूरशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यास सुरुवात झाली. यंदाच्या शैक्षणिक वर्षापासून म्हणजेच २०१८-१९ पासून सत्रपद्धती राबविण्यात येत आहे व त्यानुसार अभ्यासक्रमाचीही पुनर्रचना करण्यात आली आहे. यावर्षी इतिहास विषयाच्या एम. ए. भाग-१ या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी “मध्ययुगीन भारतीय इतिहासातील मूलभूत घटक” (१२०६ ते १७५०). या विषयाच्या स्वयं अध्ययनासाठी हे पुस्तक लिहिले आहे. या पुस्तकातील विविध घटकांचे लेखन शिवाजी विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रातील पदव्युत्तर विभागात अध्यापन करणाऱ्या अनुभवी व तज्ज्ञ लेखकांनी केले आहे. यात साधी-सोपी, ओघवती भाषा, स्पष्ट मांडणी, समर्पक उदाहरणे, संकल्पनांचे विवेचन, विषय आकलनासाठी तक्ते-आकडेवारी इ. चा वापर केला आहे. त्याचबरोबर प्रत्येक घटकाच्या शेवटी प्रश्न व त्यांची उत्तरे आणि सरावासाठी स्वाध्याय, पारिभाषिक शब्द दिलेले आहेत. घटक विषयासंबंधी अधिक वाचनासाठी मराठी व इंग्रजी भाषेतील संदर्भ ग्रंथांची सूची दिलेली आहे.

मध्ययुगीन भारताचा इतिहास अभ्यासण्यासाठी व इतिहास लेखनासाठी उपयुक्त असणाऱ्या विविध लिखित व अलिखित साधनांची माहिती या पुस्तकात दिलेली आहे. मध्ययुगीन भारतातील विविध राजसत्तांचे स्वरूप, हिंदू-मुस्लिम राजांचा राजपदाचा सिद्धांत, वारसा व त्यामधील समस्या अभ्यासायच्या आहेत. पुढे सुलतान, मुघल, विजयनगर आणि बहामनी या मध्ययुगीन काळातील सत्तांच्या मुलकी प्रशासनाची सविस्तर माहिती दिली आहे. या पुस्तकात वरील सत्तांचे लष्करी व मुलकी न्याय प्रशासनाचा विस्ताराने परिचय करून दिला आहे. या सर्वांचा अभ्यास सदर पुस्तकाद्वारे करावयाचा आहे.

या पुस्तक लेखनात स्पष्टता आणि अचूकता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. तरीही काही दोष किंवा उणिवा जाणवल्यास विद्यार्थ्यांनी व वाचकांनी आमच्या निदर्शनास आणून दिल्यास पुढील आवृत्ती अधिक सुधारित करता येईल. हे पुस्तक विद्यार्थ्यांबरोबरच इतिहास अभ्यासकांनाही उपयुक्त ठरेल याची आम्हाला खात्री वाटते. पुस्तक प्रकाशनासाठी शिवाजी विद्यापीठाचे सर्व प्रशासकीय अधिकारी, कर्मचारी, दूर शिक्षण विभागाचे संचालक, सर्व प्रशासकीय अधिकारी आणि कर्मचारी वर्गाने अत्यंत परिश्रम घेतले आहेत. त्याबद्दल त्या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार. या पुस्तकासाठी घटक लेखन करून सहकार्य केल्याबद्दल सर्व लेखकांचा मी आभारी आहे.

■ संपादक ■

डॉ. गौतम ढाले

श्रीमती गंगाबाई खिवराज घोडावत कन्या महाविद्यालय,
जयसिंगपूर

(v)

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : इतिहास

अध्यक्ष - डॉ. अवनिश पाटील

इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- डॉ. श्रीमती एन. डी. पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. डी. बी. मासाळ
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. श्रीमती संघमित्रा व्ही. सरवदे
आण्णासाहेब डांगे कॉलेज, हातकणंगले,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. दिपक शंकरराव जाधव
लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज, सातारा
- डॉ. सुप्रिया चंद्रशेखर खोले
चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. एम. व्ही. जाधव
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, हलकर्णी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. निवासराव अधिकराव वरेकर
आदर्श महाविद्यालय, विटा, ता. खानापूर,
जि. सांगली
- डॉ. सुरेश मारूती चव्हाण
आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, गडहिंग्लज,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. राजश्री दिलीप निकम
कृष्णा महाविद्यालय, रेटे बु।।, शिवनगर,
ता. कराड, जि. सातारा
- डॉ. श्रीमती मंजिरी कामत
इतिहास अधिविभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
- डॉ. चंद्रकांत अबंग
सचिव, भारत इतिहास संशोधक मंडळ,
इमिनंट स्कॉलर ऑफ मराठा हिस्ट्री.
- डॉ. अरुण भोसले
निवृत्त प्राध्यापक, इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. भारतभूषण माळी
सचिव, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद
- डॉ. अमर आडके
सल्लागार, किल्ले जतन आणि संवर्धन, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	मध्यकालीन भारताच्या इतिहासलेखनाची साधने	१
२.	दिल्लीची सुल्तानशाही	३६
३.	मुघल	७१
४.	विजयनगर	९८

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

मराठ्यांचा वारसा
(Legacy of the Marathas)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

एम. ए. भाग-१

इतिहास

HIST-106 (Optional Paper)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१८

द्वितीय आवृत्ती : २०१९

एम. ए. भाग - १ करिता (मराठ्यांचा वारसा)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : २००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-81-938801-5-9

- ★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)
- ★ दूरशिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे
मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के
प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे
माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा
माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश
अतिरिक्त सचिव-II,
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले
गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील
I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव
I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील
I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत
I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे
संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील
वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)
संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ इतिहास समन्वय समिती ■

अध्यक्ष - प्राचार्य ए. एल. बेलवटकर

मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर, जि. सांगली

● डॉ. व्ही. आर. पाटील
आर्ट्स कॉलेज, कोवाड,
ता. चंदगड, जि. कोल्हापूर

● प्रा. डॉ. नंदा पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

(मराठ्यांचा वारसा)
एम. ए. भाग-१ : इतिहास HIST 106

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
प्रा. डॉ. व्ही. पी. पवार छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	१
प्रा. आर. के. देशमुख यशवंतराव चव्हाण कॉलेज, पाचवड	२
प्रा. डॉ. अजितकुमार दादासो जाधव आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, नागठाणे, ता. जि. सातारा	३
प्रा. डॉ. शिवाजी जाधव श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	४

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. व्ही. पी. पवार
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

प्रस्तावना

शैक्षणिक वर्ष २००७ पासून शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्या वतीने दूरशिक्षण केंद्रामार्फत बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना दूरशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. तसेच यंदाच्या वर्षापासून म्हणजे २०१७-१८ पासून अभ्यासक्रम बदललेला आहे, सत्रपद्धती राबविण्यात येत आहे. त्यानुषंगाने, एम. ए. भाग-१ इतिहास या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी “मराठ्यांचा वारसा’ या विषयाचे स्वयं अध्ययनासाठी हे पुस्तक सन २०१८-१९ या वर्षात लिहिले आहे. सदर पुस्तकाच्या लेखनासाठी शिवाजी विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रातील पदव्युत्तर विभागात अध्ययन करणाऱ्या अनुभवी व तज्ज्ञ लेखकांकडून या विषयाच्या अभ्यासक्रमानुसार असलेल्या विविध घटकांचे लेखन करून घेण्यात आले आहे. या पुस्तकातील विविध घटक लिहिताना साधी व सोपी भाषा, संकल्पनात्मक स्पष्टता, विषयाच्या आकलनासाठी तक्ते इत्यादींचा वापर केलेला आहे. वाचक व विद्यार्थ्यांना समजेल अशी विषयाची सोपी व सुटसुटीत मांडणी करण्यात आलेली आहे. प्रत्येक घटकाच्या शेवटी स्वयं अध्ययन प्रश्न व त्यांची उत्तरे दिलेली आहेत. तसेच घटकाच्या शेवटी सरावासाठी स्वाध्याय, पारिभाषिक शब्द, शब्दार्थ व अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथांची सूची दिलेली आहे.

मराठ्यांचा वारसा या स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये राजकीय, सामाजिक व धार्मिक वारसा, लोककलेचा वारसा, कला, वास्तूचर्चा आणि ऐतिहासिक स्थळे इ. घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

या पुस्तकामध्ये विविध घटकांच्या विवेचनात अचूकता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु त्यामध्ये काही उणिवा असल्यास वाचक व विद्यार्थ्यांनी त्या आमच्या निदर्शनास आणून द्याव्यात. त्याचा उपयोग पुढील आवृत्ती अधिकाधिक सुधारित करण्यासाठी निश्चितपणे होईल. हे पुस्तक पदवी, पदव्युत्तर व विविध स्पर्धा परीक्षांच्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ठरेल असा आम्हाला विश्वास आहे.

शिवाजी विद्यापीठ दूर शिक्षण अंतर्गत स्वयं अध्ययन साहित्य निर्मितीसाठी मा. कुलगुरू प्रा. डॉ. देवानंद शिंदे साहेब यांचे प्रोत्साहन व मार्गदर्शन मोलाचे ठरले. दूर शिक्षण केंद्र संचालक, समन्वयक, इतिहास अभ्यास मंडळ अध्यक्ष डॉ. अवनिश पाटील, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास विभागप्रमुख डॉ. नंदा पारेकर यांचे सहकार्य लाभले. सदर पुस्तक पूर्ण करण्यासाठी घटक लेखकांनी तसेच पुस्तक प्रकाशनासाठी शिवाजी विद्यापीठाचे प्रशासकीय अधिकारी, कर्मचारी, दूर शिक्षण विभागातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी यांनी परिश्रम घेतले. या सर्वांच्या मार्गदर्शनाबद्दल व सहकार्याबद्दल मनःपूर्वक आभार!

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. व्ही. पी. पवार
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : इतिहास

अध्यक्ष - डॉ. अवनिश पाटील

इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- डॉ. श्रीमती एन. डी. पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. डी. बी. मासाळ
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. श्रीमती संघमित्रा व्ही. सरवदे
आण्णासाहेब डांगे कॉलेज, हातकणंगले,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. दिपक शंकरराव जाधव
लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज, सातारा
- डॉ. सुप्रिया चंद्रशेखर खोले
चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. एम. व्ही. जाधव
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, हलकर्णी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. निवासराव अधिकराव वरेकर
आदर्श महाविद्यालय, विटा, ता. खानापूर,
जि. सांगली
- डॉ. सुरेश मारूती चव्हाण
आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, गडहिंग्लज,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. राजश्री दिलीप निकम
कृष्णा महाविद्यालय, रेटे बु।।, शिवनगर,
ता. कराड, जि. सातारा
- डॉ. श्रीमती मंजिरी कामत
इतिहास अधिविभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
- डॉ. चंद्रकांत अभंग
सचिव, भारत इतिहास संशोधक मंडळ,
इमिनंट स्कॉलर ऑफ मराठा हिस्ट्री.
- डॉ. अरुण भोसले
निवृत्त प्राध्यापक, इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. भारतभूषण माळी
सचिव, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद
- डॉ. अमर आडके
सल्लागार, किल्ले जतन आणि संवर्धन, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	राजकीय	१
२.	सामाजिक व धार्मिक वारसा	२४
३.	लोककलेचा वारसा	४४
४.	कला, वास्तूचर्ना आणि ऐतिहासिक स्थळे	६९

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

मराठाकालीन अंतर्गत संस्था
(Institutions under the Marathas)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

एम. ए. भाग-१

इतिहास

HIST-201 (Compulsory Paper)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१८

एम. ए. भाग - १ करिता (मराठाकालीन अंतर्गत संस्था)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १०००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-81-939381-2-6

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे
मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के
प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे
माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा
माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश
अतिरिक्त सचिव-II,
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले
गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील
I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव
I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील
I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत
I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे
संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील
वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)
संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ इतिहास समन्वय समिती ■

अध्यक्ष - प्राचार्य ए. एल. बेलवटकर

मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर, जि. सांगली

● डॉ. व्ही. आर. पाटील
आर्ट्स कॉलेज, कोवाड,
ता. चंदगड, जि. कोल्हापूर

● प्रा. डॉ. नंदा पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

(मराठाकालीन अंतर्गत संस्था)
एम. ए. भाग-१ : इतिहास HIST 201

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
प्रा. डॉ. विकास कदम कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर	१
प्रा. डॉ. विकास येलमार छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	२
प्रा. डॉ. एस. पी. शिंदे कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर	३
प्रा. डॉ. विलास यशवंत मगदूम श्रीमती आ. रा. पाटील कन्या महाविद्यालय, इचलकरंजी	४

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. विकास कदम
कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर

प्रस्तावना

शैक्षणिक वर्ष २००७ पासून शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, यांच्या वतीने दूरशिक्षण केंद्रामार्फत बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना दूरशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. तसेच यंदाच्या वर्षापासून म्हणजे २०१७-१८ पासून अभ्यासक्रम बदललेला आहे, सत्रपद्धती राबविण्यात येत आहे. त्यानुषंगाने, एम. ए. भाग-१ इतिहास या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी “मराठाकालीन अंतर्गत संस्था” या विषयाचे स्वयं:अध्ययनासाठी हे पुस्तक सन २०१८-१९ या वर्षात लिहिले आहे. सदर पुस्तकाच्या लेखनासाठी शिवाजी विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रातील पदव्युत्तर विभागात अध्ययन करणाऱ्या अनुभवी व तज्ज्ञ लेखकांकडून या विषयाच्या अभ्यासक्रमानुसार असलेल्या विविध घटकांचे लेखन करून घेण्यात आले आहे. या पुस्तकातील विविध घटक लिहिताना साधी व सोपी भाषा, संकल्पनात्मक स्पष्टता, विषयाच्या आकलनासाठी तक्ते, इत्यादींचा वापर केलेला आहे. वाचक व विद्यार्थ्यांना समजेल अशी विषयाची सोपी व सुटसुटीत मांडणी करण्यात आलेली आहे. प्रत्येक घटकाच्या शेवटी स्वयं:अध्ययन प्रश्न व त्यांची उत्तरे दिलेली आहेत. तसेच घटकाच्या शेवटी सरावासाठी स्वाध्याय, पारिभाषिक शब्द, विषय व अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथांची सूची दिलेली आहे.

मराठाकालीन अंतर्गत संस्था या स्वयंअध्ययन साहित्यामध्ये मराठा राज्य व राजपद, प्रशासन, समाज, धर्म आणि संस्कृती इ. घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

या पुस्तकामध्ये विविध घटकांच्या विवेचनात अचूकता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु त्यामध्ये कांही उणिवा असल्यास वाचक व विद्यार्थ्यांनी त्या आमच्या निदर्शनास आणून द्याव्यात. त्याचा उपयोग पुढील आवृत्ती अधिकाधिक सुधारित करण्यासाठी निश्चितपणे होईल. हे पुस्तक पदवी, पदव्युत्तर व विविध स्पर्धा परीक्षांच्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ठरेल असा आम्हाला विश्वास आहे. सदर पुस्तक पूर्ण करण्यासाठी घटक लेखकांनी जे परिश्रम घेतले. पुस्तक प्रकाशनासाठी शिवाजी विद्यापीठाचे प्रशासकीय अधिकारी, कर्मचारी, दूरशिक्षण विभागातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी यांनी जे परिश्रम घेतले त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार.

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. विकास कदम

कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : इतिहास

अध्यक्ष - डॉ. अवनिश पाटील

इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- डॉ. श्रीमती एन. डी. पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. डी. बी. मासाळ
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. श्रीमती संघमित्रा व्ही. सरवदे
आण्णासाहेब डांगे कॉलेज, हातकणंगले,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. दिपक शंकरराव जाधव
लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज, सातारा
- डॉ. सुप्रिया चंद्रशेखर खोले
चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. एम. व्ही. जाधव
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, हलकर्णी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. निवासराव अधिकराव वरेकर
आदर्श महाविद्यालय, विटा, ता. खानापूर,
जि. सांगली
- डॉ. सुरेश मारूती चव्हाण
आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, गडहिंग्लज,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. राजश्री दिलीप निकम
कृष्णा महाविद्यालय, रेटे बु।।, शिवनगर,
ता. कराड, जि. सातारा
- डॉ. श्रीमती मंजिरी कामत
इतिहास अधिविभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
- डॉ. चंद्रकांत अभंग
सचिव, भारत इतिहास संशोधक मंडळ,
इमिनंट स्कॉलर ऑफ मराठा हिस्ट्री.
- डॉ. अरुण भोसले
निवृत्त प्राध्यापक, इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. भारतभूषण माळी
सचिव, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद
- डॉ. अमर आडके
सल्लागार, किल्ले जतन आणि संवर्धन, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	मराठा राज्य व राजपद	१
२.	प्रशासन	२२
३.	समाज	६२
४.	धर्म आणि संस्कृती	८१

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

भारतीय राष्ट्रीय चळवळ
(National Movement in India)

(१९०५ ते १९४७)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

एम. ए. भाग-१

इतिहास

HIST-202 (Compulsory Paper)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१८

एम. ए. भाग - १ करिता (भारतीय राष्ट्रीय चळवळ)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : १०००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-81-938801-1-1

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे
मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के
प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे
माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा
माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश
अतिरिक्त सचिव-II,
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले
गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील
I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव
I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील
I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत
I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे
संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील
वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)
संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

इतिहास समन्वय समिती

अध्यक्ष - प्राचार्य ए. एल. बेलवटकर

मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर, जि. सांगली

● डॉ. व्ही. आर. पाटील
आर्ट्स कॉलेज, कोवाड,
ता. चंदगड, जि. कोल्हापूर

● प्रा. डॉ. नंदा पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

(भारतातील राष्ट्रीय चळवळ)
एम. ए. भाग-१ : इतिहास HIST 202

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
प्रा. डॉ. डी. पी. खराडे बाबासाहेब चितळे महाविद्यालय, भिलवडी	१
डॉ. सुप्रिया चंद्रशेखर खोले चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे, कॉलेज, हुपरी, ता. हातकणंगले	२
प्राचार्य डॉ. ए. एल. बेलवटकर मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर	३
प्रा. आप्पासाहेब नामदेव केंगार बाबासाहेब चितळे महाविद्यालय, भिलवडी	४

■ संपादक ■

प्राचार्य डॉ. ए. एल. बेलवटकर
मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय,
इस्लामपूर

प्रस्तावना

शैक्षणिक वर्ष २००७ पासून शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, यांच्या वतीने दूरशिक्षण केंद्रामार्फत बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना दूरशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. तसेच यंदाच्या वर्षापासून म्हणजे २०१७-१८ पासून अभ्यासक्रम बदललेला आहे, सत्रपद्धती राबविण्यात येत आहे. त्यानुषंगाने, एम. ए. भाग-१ इतिहास या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी “भारतीय राष्ट्रीय चळवळ” या विषयाचे स्वयं:अध्ययनासाठी हे पुस्तक सन २०१८-१९ या वर्षात लिहिले आहे. सदर पुस्तकाच्या लेखनासाठी शिवाजी विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रातील पदव्युत्तर विभागात अध्ययन करणाऱ्या अनुभवी व तज्ज्ञ लेखकांकडून या विषयाच्या अभ्यासक्रमानुसार असलेल्या विविध घटकांचे लेखन करून घेण्यात आले आहे. या पुस्तकातील विविध घटक लिहिताना साधी व सोपी भाषा, संकल्पनात्मक स्पष्टता, विषयाच्या आकलनासाठी तक्ते, इत्यादींचा वापर केलेला आहे. वाचक व विद्यार्थ्यांना समजेल अशी विषयाची सोपी व सुटसुटीत मांडणी करण्यात आलेली आहे. प्रत्येक घटकाच्या शेवटी स्वयं:अध्ययन प्रश्न व त्यांची उत्तरे दिलेली आहेत. तसेच घटकाच्या शेवटी सरावासाठी स्वाध्याय, पारिभाषिक शब्द, विषय व अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथांची सूची दिलेली आहे.

भारतीय राष्ट्रीय चळवळ या स्वयं:अध्ययन साहित्यामध्ये तोंडओळख, जहालवादी कालखंड, महात्मा गांधींच्या चळवळीचे युग व स्वातंत्र्य चळवळीतील इतर प्रवाह इ. घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

या पुस्तकामध्ये विविध घटकांच्या विवेचनात अचूकता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु त्यामध्ये कांही उणिवा असल्यास वाचक व विद्यार्थ्यांनी त्या आमच्या निदर्शनास आणून द्याव्यात. त्याचा उपयोग पुढील आवृत्ती अधिकाधिक सुधारित करण्यासाठी निश्चितपणे होईल. हे पुस्तक पदवी, पदव्युत्तर व विविध स्पर्धा परीक्षांच्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ठरेल असा आम्हाला विश्वास आहे. सदर पुस्तक पूर्ण करण्यासाठी घटक लेखकांनी जे परिश्रम घेतले. पुस्तक प्रकाशनासाठी शिवाजी विद्यापीठाचे प्रशासकीय अधिकारी, कर्मचारी, दूरशिक्षण विभागातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी यांनी जे परिश्रम घेतले त्याबद्दल त्यांचे मन:पूर्वक आभार.

■ संपादक ■

प्राचार्य डॉ. ए. एल. बेलवटकर

मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय,
इस्लामपूर

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : इतिहास

अध्यक्ष - डॉ. अवनिश पाटील

इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- डॉ. श्रीमती एन. डी. पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. डी. बी. मासाळ
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. श्रीमती संघमित्रा व्ही. सरवदे
आण्णासाहेब डांगे कॉलेज, हातकणंगले,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. दिपक शंकरराव जाधव
लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज, सातारा
- डॉ. सुप्रिया चंद्रशेखर खोले
चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. एम. व्ही. जाधव
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, हलकर्णी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. निवासराव अधिकराव वरेकर
आदर्श महाविद्यालय, विटा, ता. खानापूर,
जि. सांगली
- डॉ. सुरेश मारूती चव्हाण
आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, गडहिंग्लज,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. राजश्री दिलीप निकम
कृष्णा महाविद्यालय, रेटे बु।।, शिवनगर,
ता. कराड, जि. सातारा
- डॉ. श्रीमती मंजिरी कामत
इतिहास अधिविभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
- डॉ. चंद्रकांत अबंग
सचिव, भारत इतिहास संशोधक मंडळ,
इमिनंट स्कॉलर ऑफ मराठा हिस्ट्री.
- डॉ. अरुण भोसले
निवृत्त प्राध्यापक, इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. भारतभूषण माळी
सचिव, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद
- डॉ. अमर आडके
सल्लागार, किल्ले जतन आणि संवर्धन, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	तोंडओळख	१
२.	जहालवादी कालखंड	१४
३.	महात्मा गांधींच्या चळवळीचे युग	३२
४.	स्वातंत्र्य चळवळीतील इतर प्रवाह	६१

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

मध्ययुगीन भारतातील संप्रदाय
(Devotional Cults in Medieval India)
(1206-1750)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

एम. ए. भाग-१

इतिहास

HIST-206 (Optional Paper)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१८

द्वितीय आवृत्ती : २०१९

एम. ए. भाग - १ करिता (मध्ययुगीन भारतातील संप्रदाय)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : ३००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-81-939381-7-1

- ★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)
- ★ दूरशिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लागार समिती ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे
मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के
प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे
माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा
माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश
अतिरिक्त सचिव-II,
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले
गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील
I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव
I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील
I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत
I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे
संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील
वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)
संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ इतिहास समन्वय समिती ■

अध्यक्ष - प्राचार्य डॉ. ए. एल. बेलवटकर

मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर, जि. सांगली

● डॉ. व्ही. आर. पाटील
आर्ट्स कॉलेज, कोवाड,
ता. चंदगड, जि. कोल्हापूर

● प्रा. डॉ. नंदा पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

(मध्ययुगीन भारतातील संप्रदाय)
एम. ए. भाग-१ : इतिहास HIST 206

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
प्रा. आर. के. देशमुख यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, पाचवड, ता. वाई, जि. सातारा	१
डॉ. माधुरी राजाराम खोत जयवंत महाविद्यालय, इचलकरंजी	२
प्रा. उर्मिला न. क्षीरसागर श्रीमती मथुबाई गरवारे कन्या महाविद्यालय, सांगली	३
प्रा. डॉ. विश्वनाथ पवार छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	४

■ संपादक ■

प्रा. आर. के. देशमुख
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, पाचवड,
ता. वाई, जि. सातारा

प्रस्तावना

शैक्षणिक वर्ष २००७ पासून शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, यांच्या वतीने दूरशिक्षण केंद्रामार्फत बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना दूरशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. तसेच यंदाच्या वर्षापासून म्हणजे २०१७-१८ पासून अभ्यासक्रम बदललेला आहे, सत्रपद्धती राबविण्यात येत आहे. त्यानुषंगाने, एम. ए. भाग-१ इतिहास या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी “मध्ययुगीन भारतातील संप्रदाय” या विषयाचे स्वयं:अध्ययनासाठी हे पुस्तक सन २०१८-१९ या वर्षात लिहिले आहे. सदर पुस्तकाच्या लेखनासाठी शिवाजी विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रातील पदव्युत्तर विभागात अध्ययन करणाऱ्या अनुभवी व तज्ज्ञ लेखकांकडून या विषयाच्या अभ्यासक्रमानुसार असलेल्या विविध घटकांचे लेखन करून घेण्यात आले आहे. या पुस्तकातील विविध घटक लिहिताना साधी व सोपी भाषा, संकल्पनात्मक स्पष्टता, विषयाच्या आकलनासाठी तक्ते, इत्यादींचा वापर केलेला आहे. वाचक व विद्यार्थ्यांना समजेल अशी विषयाची सोपी व सुटसुटीत मांडणी करण्यात आलेली आहे. प्रत्येक घटकाच्या शेवटी स्वयं:अध्ययन प्रश्न व त्यांची उत्तरे दिलेली आहेत. तसेच घटकाच्या शेवटी सरावासाठी स्वाध्याय, पारिभाषिक शब्द, विषय व अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथांची सूची दिलेली आहे.

मध्ययुगीन भारतातील संप्रदाय या स्वयंअध्ययन साहित्यामध्ये उत्तर भारतातील भक्तीमार्ग, सूफी संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय व शीख धर्म इ. घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

या पुस्तकामध्ये विविध घटकांच्या विवेचनात अचूकता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु त्यामध्ये कांही उणिवा असल्यास वाचक व विद्यार्थ्यांनी त्या आमच्या निदर्शनास आणून द्याव्यात. त्याचा उपयोग पुढील आवृत्ती अधिकाधिक सुधारित करण्यासाठी निश्चितपणे होईल. हे पुस्तक पदवी, पदव्युत्तर व विविध स्पर्धा परीक्षांच्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ठरेल असा आम्हाला विश्वास आहे. सदर पुस्तक पूर्ण करण्यासाठी घटक लेखकांनी जे परिश्रम घेतले. पुस्तक प्रकाशनासाठी शिवाजी विद्यापीठाचे प्रशासकीय अधिकारी, कर्मचारी, दूरशिक्षण विभागातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी यांनी जे परिश्रम घेतले त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार.

■ संपादक ■

प्रा. आर. के. देशमुख

यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, पाचवड,

ता. वाई, जि. सातारा

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : इतिहास

अध्यक्ष - डॉ. अवनिश पाटील

इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- डॉ. श्रीमती एन. डी. पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. डी. बी. मासाळ
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. श्रीमती संघमित्रा व्ही. सरवदे
आण्णासाहेब डांगे कॉलेज, हातकणंगले,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. दिपक शंकरराव जाधव
लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज, सातारा
- डॉ. सुप्रिया चंद्रशेखर खोले
चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. एम. व्ही. जाधव
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, हलकर्णी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. निवासराव अधिकराव वरेकर
आदर्श महाविद्यालय, विटा, ता. खानापूर,
जि. सांगली
- डॉ. सुरेश मारूती चव्हाण
आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, गडहिंग्लज,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. राजश्री दिलीप निकम
कृष्णा महाविद्यालय, रेटरे बु।।, शिवनगर,
ता. कराड, जि. सातारा
- डॉ. श्रीमती मंजिरी कामत
इतिहास अधिविभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
- डॉ. चंद्रकांत अभंग
सचिव, भारत इतिहास संशोधक मंडळ,
इमिनंट स्कॉलर ऑफ मराठा हिस्ट्री.
- डॉ. अरुण भोसले
निवृत्त प्राध्यापक, इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. भारतभूषण माळी
सचिव, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद
- डॉ. अमर आडके
सल्लागार, किल्ले जतन आणि संवर्धन, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	उत्तर भारतातील भक्तीमार्ग	१
२.	सूफी संप्रदाय	१७
३.	वारकरी संप्रदाय	३८
४.	शीख धर्म	६५

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्विष्टांनी होईल. उद्विष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र

१९ व्या शतकातील भारतातील सामाजिक सुधारणा
(Social Reform Movements in 19th Century India)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

एम. ए. भाग-१

इतिहास

HIST-209 (Optional Paper)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१८

एम. ए. भाग - १ करिता (१९ व्या शतकातील भारतातील सामाजिक सुधारणा)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : २००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

ISBN- 978-81-939381-5-7

- ★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)
- ★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे
मा. कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के
प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. सालुंखे
माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा
माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश
अतिरिक्त सचिव-II,
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले
गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील
I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव
I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील
I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत
I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. एम. ए. काकडे
संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील
वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)
संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

इतिहास समन्वय समिती

अध्यक्ष - प्राचार्य डॉ. ए. एल. बेलवटकर

मालती वसंतदादा पाटील कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर, जि. सांगली

• डॉ. व्ही. आर. पाटील
आर्ट्स कॉलेज, कोवाड,
ता. चंदगड, जि. कोल्हापूर

• प्रा. डॉ. नंदा पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

(१९ व्या शतकातील भारतातील सामाजिक सुधारणा)
एम. ए. भाग-१ : इतिहास HIST 209

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
डॉ. सौ. ऋतुजा वि. खोत गंगोत्री अपार्टमेंट फ्लॉट नं. ५, क्रांती क्लिनिकच्या मागे, विद्यानगर हौसिंग सोसायटी, डॉ. आंबेडकर रोड, सांगली	१
डॉ. गौतम ढाले श्रीमती गंगाबाई खिवराज घोडावत कन्या महाविद्यालय, जयसिंगपूर	२
प्राचार्य डॉ. राजेंद्र मोरे श्री. आर. आर. पाटील महाविद्यालय, सावळज, ता. तासगाव, जि. सांगली	३
डॉ. संतोष जेठीथोर डी. आर. माने महाविद्यालय, कागल	४

■ संपादक ■

प्राचार्य डॉ. राजेंद्र मोरे
श्री. आर. आर. पाटील महाविद्यालय, सावळज,
ता. तासगाव, जि. सांगली

प्रस्तावना

शैक्षणिक वर्ष २००७ पासून शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, यांच्या वतीने दूरशिक्षण केंद्रामार्फत बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना दूरशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. तसेच यंदाच्या वर्षापासून म्हणजे २०१७-१८ पासून अभ्यासक्रम बदललेला आहे, सत्रपद्धती राबविण्यात येत आहे. त्यानुषंगाने, एम. ए. भाग-१ इतिहास या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी “१९ व्या शतकातील भारतातील सामाजिक सुधारणा” या विषयाचे स्वयं:अध्ययनासाठी हे पुस्तक सन २०१८-१९ या वर्षात लिहिले आहे. सदर पुस्तकाच्या लेखनासाठी शिवाजी विद्यापीठाच्या कार्यक्षेत्रातील पदव्युत्तर विभागात अध्ययन करणाऱ्या अनुभवी व तज्ज्ञ लेखकांकडून या विषयाच्या अभ्यासक्रमानुसार असलेल्या विविध घटकांचे लेखन करून घेण्यात आले आहे. या पुस्तकातील विविध घटक लिहिताना साधी व सोपी भाषा, संकल्पनात्मक स्पष्टता, विषयाच्या आकलनासाठी तक्ते, इत्यादींचा वापर केलेला आहे. वाचक व विद्यार्थ्यांना समजेल अशी विषयाची सोपी व सुटसुटीत मांडणी करण्यात आलेली आहे. प्रत्येक घटकाच्या शेवटी स्वयं:अध्ययन प्रश्न व त्यांची उत्तरे दिलेली आहेत. तसेच घटकाच्या शेवटी सरावासाठी स्वाध्याय, पारिभाषिक शब्द, विषय व अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथांची सूची दिलेली आहे.

१९ व्या शतकातील भारतातील सामाजिक सुधारणा या स्वयंअध्ययन साहित्यामध्ये एकोणिसाव्या शतकातील भारतातील सामाजिक सुधारणा चळवळ, बंगाल, पश्चिम भारत आणि उत्तर व दक्षिण भारत इ. घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

या पुस्तकामध्ये विविध घटकांच्या विवेचनात अचूकता आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु त्यामध्ये कांही उणिवा असल्यास वाचक व विद्यार्थ्यांनी त्या आमच्या निदर्शनास आणून द्याव्यात. त्याचा उपयोग पुढील आवृत्ती अधिकाधिक सुधारित करण्यासाठी निश्चितपणे होईल. हे पुस्तक पदवी, पदव्युत्तर व विविध स्पर्धा परीक्षांच्या विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ठरेल असा आम्हाला विश्वास आहे. सदर पुस्तक पूर्ण करण्यासाठी घटक लेखकांनी जे परिश्रम घेतले. पुस्तक प्रकाशनासाठी शिवाजी विद्यापीठाचे प्रशासकीय अधिकारी, कर्मचारी, दूरशिक्षण विभागातील सर्व अधिकारी व कर्मचारी यांनी जे परिश्रम घेतले त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार.

■ संपादक ■

प्राचार्य डॉ. राजेंद्र मोरे

श्री. आर. आर. पाटील महाविद्यालय, सावळज,
ता. तासगाव, जि. सांगली

दूर शिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : इतिहास

अध्यक्ष - डॉ. अवनिश पाटील

इतिहास अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- डॉ. श्रीमती एन. डी. पारेकर
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. डी. बी. मासाळ
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- डॉ. श्रीमती संघमित्रा व्ही. सरवदे
आण्णासाहेब डांगे कॉलेज, हातकणंगले,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. दिपक शंकरराव जाधव
लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज, सातारा
- डॉ. सुप्रिया चंद्रशेखर खोले
चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. एम. व्ही. जाधव
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, हलकर्णी,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. निवासराव अधिकराव वरेकर
आदर्श महाविद्यालय, विटा, ता. खानापूर,
जि. सांगली
- डॉ. सुरेश मारूती चव्हाण
आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, गडहिंग्लज,
जि. कोल्हापूर
- डॉ. राजश्री दिलीप निकम
कृष्णा महाविद्यालय, रेटे बु।।, शिवनगर,
ता. कराड, जि. सातारा
- डॉ. श्रीमती मंजिरी कामत
इतिहास अधिविभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
- डॉ. चंद्रकांत अभंग
सचिव, भारत इतिहास संशोधक मंडळ,
इमिनंट स्कॉलर ऑफ मराठा हिस्ट्री.
- डॉ. अरुण भोसले
निवृत्त प्राध्यापक, इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- डॉ. भारतभूषण माळी
सचिव, शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद
- डॉ. अमर आडके
सल्लागार, किल्ले जतन आणि संवर्धन, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	एकोणिसाव्या शतकातील भारतातील सामाजिक सुधारणा चळवळ	१
२.	बंगाल	३१
३.	पश्चिम भारत	४९
४.	उत्तर व दक्षिण भारत	८१

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहित होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे 'अभ्यास साधन' (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१७-१८ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.